

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Lyras, Tolstojus ir Juokdarys

2013-07-01

ŽURNALAS: METAI

TEMA: Publikacijos

AUTORIUS: George Orwell

DATA: 2013-07

Lyras, Tolstojus ir Juokdarys

George Orwell

George'as Orwellas (1903–1950) – anglų romanistas, poetas ir eseistas (tikrasis vardas – Ericas Arthuras Blairas). Parašė autobiografinių romanų, per II pasaulinį karą dirbo BBC radijuje, laikraščių korespondentu. Išgarsėjo antistalinine satyra „Gyvulių ūkis“ (1945), kuri tapo komunistinės visuomenės kritikos simboliu. Po jos išleido antiutopiją – romaną „1984-ieji“, kuriame smerkiamas bet koks totalitarinis režimas, siekiantis sunaikinti žmogaus laisvę. Lietuvių skaitytojui mažiau žinomi G. Orwello literatūriniai ir politiniai traktatai. Čia spausdinamoje esė rašytojas polemizuoja su L. Tolstojumi, visai nevertinusi W. Shakespeare'o, ir pateikia nemaža savo originalių išvalgų apie „Karalių Lyrą“. Gindamas autorių nuo kaltinimų plagiatu ir kitokių užsipuolimų, G. Orwellas atskleidžia tikrąją šios filosofinės išminties kupinos tragedijos vertę ir netgi randa įdomių Lyro likimo ir paties L. Tolstojaus gyvenimo pabaigos paralelių.

Iš anglų k. vertė Gražvydas Kirvaitis

Tolstojaus kritikos straipsniai yra mažiausiai žinoma jo kūrybos dalis, o rašinį, kur jis puola Shakespeare'ą, netgi nelengva gauti, bent jau anglišką jo vertimą. Todėl, prieš bandant jį svarstyti, būtų pravartu pateikti trumpą jo turinį.

Pradžioje Tolstojus sako, kad visą gyvenimą Shakespeare'as jam kėlė „nenumaldomą pasibjaurėjimą ir nuobodulį“. Suvokdamas, kad civilizuotas pasaulis priešingos nuomonės, jis vis stveriasi Shakespeare'o kūrybą, skaitydamas ir perskaitinėdamas juos rusų, anglų ir vokiečių kalbomis; tačiau „visada apimdavo tie patys jausmai: pasibjaurėjimas, nuobodis ir sumaištis“. Sulaukęs septyniasdešimt penkerių metų, jis dar kartą perskaitė visus Shakespeare'o kūrybinius, įskaitant istorines kronikas, ir „dar stipriau pajutau tuos pačius jausmus, tik šįkart ne sumaištį, o tvirtą, neabejotiną įsitikinimą, kad nekvestionuojama didžio genijaus šlovė, priskiriama Shakespeare'ui ir verčianti mūsų laikų rašytojus sekti juo, o skaitytojus ir žiūrovus ieškoti jame nesamų

privalumų, yra didis blogis, kaip ir kiekviena neteisybė“.

Shakespeare'as, priduria Tolstojus, ne tik ne genijus, bet netgi ne „vidutinis rašytojas“, ir, norėdamas pagrįsti šį teiginį, analizuoja „Karalių Lyrą“, kuris, kaip matyti iš cituojamų Hazlitto¹, Brandeso² ir kitų veikalų, yra pernelyg išgirtas ir laikomas geriausiu Shakespeare'o kūrybos pavyzdžiu.

Paskui Tolstojus perpasakoja „Karaliaus Lyro“ siužetą, kuris, anot jo, yra kvailas, daugiažodis, nenatūralus, nesuprantamas, pompastiškas, vulgarus, atgrasus, kupinas neįtikėtinų įvykių, „pamišėlišku kliedesių“, „nelinksmų juokų“, anachronizmų, nukrypimų, nešvankybių, nuvalkiotų teatrinių šlampų ir kitų tiek moralinių, tiek estetinių ydų. Be to, „Lyras“ nuplagijuotas nuo nežinomo autoriaus ankstesnės ir daug geresnės pjesės „Karalius Leiras“, kurią Shakespeare'as esą pavogė ir sudarkė. Neprošal pacituoti būdingą pastraipą, rodančią Tolstojaus kaip kritiko manierą. Štai kaip reziumuojama trečio veiksmo II scena (vaizduojanti Lyrą, Kentą ir Juokdarį per audrą): „Lyras vaikšto po dyklaukį ir sako žodžius, turinčius išreikšti jo nevirtį: jis trokšta, kad vėjas pūstų, kol plyštų jam [vėjui] skruostai, ir kad lietūs paskandintų viską, kad žaibas nusvilintų jo baltą galvą, o perkūnas suplotų žemės rutulį ir ištaškytų visą sėklą, „kuri pagimdo nedėkingus žmones“. Juokdarys nesiliauja vapėjęs dar beprasmiškesnius žodžius. Įeina Kentas: Lyras sako, kad dėl kažkokios priežasties per šią audrą visi piktadariai bus surasti ir nubausti. Kentas, vis dar Lyro neatpažintas, mėgina įtikinti jį pasislėpti nuo audros pašiūrėje. Tuomet Juokdarys pasako pranašystę, niekaip nesusijusią su jų padėtimi, ir visi išeina.“

Galutinis Tolstojaus nuosprendis „Lyrui“: joks neužhipnotizuotas stebėtojas, jeigu toks atsirastų ir perskaitytų jį iki galo, nepajustų nieko kito, tik „pasidygėjimą ir nykulį“. Ir lygiai tą patį galima pasakyti apie „visas kitas išgirtas Shakespeare'o dramas, ką jau kalbėti apie beprasmes dramatinuotas pasakas „Periklis“, „Dvyliktoji naktis“, „Audra“, „Cimbėlinas“, „Troilas ir Kresida“.

Susidorojęs su „Lyrą“, Tolstojus meta Shakespeare'ui bendresnį kaltinimą. Jo nuomone, Shakespeare'as turi tam tikrų techninių įgūdžių – iš dalies dėl to, kad dirbęs aktoriumi, bet jokių kitų privalumų. Nesugeba kurti charakterių ar siekti, kad žodžiai ir veiksmai natūraliai rastųsi iš situacijų, kalba yra ištisai perdėta ir juokinga, jis nuolat kiša savo paties palaidas mintis į bet kurio pakliuvusio po ranka veikėjo lūpas, demonstruoja „visišką estetinio jausmo stygių“, o jo žodžiai „neturi nieko bendra su menu ir poezija“.

„Shakespeare'as galėjo būti kuo tik nori, – daro išvadą Tolstojus, – bet jis nebuvo menininkas.“ Be to, jo nuomonės neoriginalios ir neįdomios, o polinkiai „patys žemiausi ir nemoraliausi“. Įdomu, kad pastarąjį kaltinimą Tolstojus grindžia ne paties Shakespeare'o pasisakymais, o dviejų kritikų, Gervinuso³ ir Brandeso, teiginiais. Pasak Gervinuso (ar šitaip Tolstojaus suprastos Gervinuso nuomonės), „Shakespeare'as mokė... kad *galima būti pernelyg geram*, o, anot Brandeso, „pagrindinis Shakespeare'o principas... yra tai, kad *tikslas pateisina priemones*“. Nuo savęs Tolstojus priduria, jog Shakespeare'as buvo blogiausios rūšies šovinistas, tačiau Tolstojus taip pat mano, kad Gervinusas ir Brandesas teisingai ir tiksliai apibūdino Shakespeare'o požiūrį į gyvenimą.

Paskui keliose pastraipose Tolstojus pakartoja meno teoriją, kurią yra išsamiau pateikęs kitur. Tariant dar trumpiau, jos esmė – temos taurumas, nuoširdumas ir puikus meistriškumas. Didis meno kūrinys privalo nagrinėti tokią temą, kuri yra „svarbi žmonijos gyvenimui“, jis turi išreikšti tai, ką autorius nuoširdžiai jaučia, ir naudoti tokius metodus, kurie duotų trokštamą rezultatą. Kadangi Shakespeare'o pasaulėžiūra smukusi, meistriškumas prastas ir kadangi jis neįstengia nė akimirkai būti nuoširdus, jį, aišku, tenka pasmerkti.

Bet čia iškyla sunkus klausimas. Jeigu Shakespeare'as tikrai toks, kokį jį vaizduoja Tolstojus, kodėl taip visuotinai imta juo žavėtis? Matyt, tai galima paaiškinti tik masine hipnoze ar epidemine įtaiga. Visam civilizuo tam pasauliui kažkaip įkalbėta, kad Shakespeare'as geras rašytojas, ir net patys akivaizdžiausi kontrargumentai nedaro jokio įspūdžio, nes čia turima reikalo ne su pagrįsta nuomone, o su kažkuo panašiu į religinį tikėjimą. Per visą istoriją, sako Tolstojus, buvo begalė tokių „epideminių įtaigų“, pavyzdžiui, kryžiaus karai, filosofinio akmens paieškos, tulpių auginimo manija, kadaise pakėrusi Olandiją, ir taip toliau, ir taip toliau. Kaip šiuolaikinį reikšmingą pavyzdį jis nurodo Dreyfuso bylą, dėl kurios visas pasaulis baisiai susijaudino be jokios rimtos priežasties. Yra ir staigiai užeinančių trumpalaikių pamišimų dėl naujų politinių ir filosofinių teorijų ar dėl kokio nors rašytojo, dailiniko arba mokslininko, pavyzdžiui, Darwino, kuris (1903 metais) „pradedamas pamiršti“. O kai kuriais atvejais koks nieko vertas populiarus stabas neišeina iš mados ištisus šimtmečius, nes atsitinka ir taip, kad tokie pamišimai, kilę dėl atsitiktinai susidariusių palankių sąlygų, taip gerai sutampa su vyraujančia visuomenėje ir ypač literatūrinuose sluoksniuose pasaulėžiūra, jog jie tveria ilgą laiką. Shakespeare'o pjesėmis gėrimasi taip ilgai todėl, kad „jos atitinka bedieviškas ir amoralias jo ir mūsų laikų aukštuomenės pažiūras“.

Į klausimą, kaipgi prasidėjo Shakespeare'o šlovė, Tolstojus atsako, jog ją aštuoniolikto amžiaus pabaigoje „organizavo“ vokiečių profesoriai. Shakespeare'o reputacija „užgimė Vokietijoje, o iš ten buvo perkelta į Angliją“. Vokiečiai nusprendė išaukštinti Shakespeare'ą, nes tuo metu, kai Vokietijoje apskritai nebuvo jokios dėmesio vertos dramatos, o prancūzų klasikinė literatūra atrodė sustabarėjusi ir dirbtinė, juos sužavėjo Shakespeare'o „sumanus scenų rutuliojimas“; jie taip pat rado jo kūryboje puikią savo pačių požiūrio į gyvenimą išraišką. Goethe paskelbė Shakespeare'ą didžiu poetu, o Goethe'ei pridurmui, nelyginant papūgų būrys, puolė visi kiti kritikai, ir ta visuotinė akla meilė tveria ligi šiolei. Pasekmė – tolesnis dramatos smukimas (smerkdamas dabartinę dramaturgiją, Tolstojus neužmiršta priskirti jai ir savo pjesių) ir tolesnis moralės normų aižėjimas. Iš to išplaukia, kad „klaidingas Shakespeare'o šlovinimas“ yra didelis blogis, su kuriuo Tolstojus laiko savo pareiga grumtis.

Štai tokia Tolstojaus rašinio esmė. Pirmiausia į galvą ateina mintis, kad, apibūdinamas Shakespeare'ą kaip blogą rašytoją, jis sako lengvai įrodomą neteisybę. Tačiau tai ne tas atvejis. Iš tikrųjų nėra jokių įrodymų nei argumentų, kuriais pasirėmus būtų galima tvirtinti, kad Shakespeare'as ar koks kitas rašytojas yra „geras“. Neįmanoma būtų ir aiškiai įrodyti, kad, pavyzdžiui, Warwickas Deepingas⁴ yra „blogas“. Galų gale literatūros kūrinio vertę parodo tik jo išlikimas, kuris pats savaime yra daugumos nuomonės rodiklis. Tokios kaip Tolstojaus meno teorijos yra visiškai bevertės, nes jos grindžiamos abejotinomis prielaidomis ir miglotais terminais („nuoširdus“, „svarbus“ ir t. t.), kuriuos galima aiškinti kaip tik nori. Tiesą sakant,

Tolstojaus užsipuolimo *atremti* neįmanoma. Įdomu būtų paklausti, kodėl jis tai padarė. Tačiau prabėgomis reikėtų pažymėti, kad Tolstojus naudoja nemažai silpnų ar negarbingų argumentų. Kai kuriuos jų dera nurodyti – ne todėl, kad jie paneigia pagrindinį kaltinimą, bet dėl to, kad yra, taip sakant, piktavališki.

Visų pirma Tolstojaus „Karaliaus Lyro“ analizė nėra „nešališka“, kaip jis du kartus teigia. Priešingai, tai ištęstas klaidinimo pavyzdys. Akivaizdu, kad kai atpasakojate „Karalių Lyrą“ kam nors, kas jo nėra skaitęs, jūs tikrai nebūsime nešališkas, jeigu svarbią kalbą (Lyro kalbą, kai jis neša rankose negyvą Kordeliją) pristatote šitaip: „Vėl prasideda baisios Lyro klejonės, dėl kurių taip pat gėda, kaip ir dėl nevykusių juokų.“ Ir pateikdamas galybę citatų Tolstojus šiek tiek pakeičia ir kitaip nuspalvina kritikuojamas ištraukas – visada taip, kad siužetas atrodytų truputį painesnis ir neįtikinamesnis, o kalba truputį nenormalesnė. Pavyzdžiui, mums sakoma, kad Lyroi „nėra nei reikalo, nei motyvo atsi-žadėti sosto“, nors jo atsistatydinimo priežastis (kad jis senas ir nori atsikratyti valdžios rūpesčių) aiškiai nurodoma pirmoje scenoje. Pamatysime, kad netgi toje ištraukoje, kurią pacitavau anksčiau, Tolstojus tyčia nesuprato vienos frazės ir truputį pakeitė kitos prasmę, sukurdamas nesąmonę iš pastabos, kuri savo kontekste yra visiškai pamatuota. Nė vienas tų iškraipymų, skyrium paimtas, nėra itin didelis, tačiau jų visuma išdidina psichologinį pjesės nenuoseklumą. Vėlgi Tolstojus neįstengia paaiškinti, kodėl Shakespeare'o pjesės vis dar buvo spausdinamos ir statomos teatruose praėjus dviem šimtam metų po jo mirties (t. y. prieš prasidedant „epideminei įtaigai“), o visas Tolstojaus pasakojimas apie tai, kaip Shakespeare'as išgarsėjo, tėra tik spėlionės, gausiai prikaišiotos melagingų teiginių. Ir vėl įvairūs kaltinimai prieštarauja vienas kitam – kad, pavyzdžiui, Shakespeare'as yra tik publikos linksmintojas ir „nieko rimto“, tačiau, kita vertus, jis nuolat grūda savo paties mintis į veikėjų lūpas. Apskritai sunku patikėti, kad Tolstojaus kritika geranoriška. Šiaip ar taip, neįmanoma įsivaizduoti, kad jis pats buvo įtikėjęs pagrindiniu savo teiginiu – tai yra įtikėjęs, jog šimtmetį ar ilgiau visas civilizuotas pasaulis buvo apkvailintas didžiulio ir akivaizdaus melo, kurį tik Tolstojus vienas permatė. Žinia, jo antipatija Shakespeare'ui visiškai reali, tačiau jos priežastys gali būti kitokios ar iš dalies kitokios, nei Tolstojus tvirtina; ir kaip tik dėl to jo rašinys įdomus.

Dabar laikas būtų paspėlioti. Tačiau yra vienas galimas šios mįslės raktas ar veikiau klausimas, galintis nurodyti raktą. Štai jis: kodėl Tolstojus iš trisdešimt ar daugiau pjesių savo ypatingu taikiniu pasirinko „Karalių Lyrą“? Tiesa, „Lyras“ gerai žinomas ir taip išgirtas, kad jį būtų galima laikyti geriausių Shakespeare'o kūrinių pavyzdžiu; vis dėlto savo priešiškai analizei Tolstojus turbūt galėjo išsirinkti labiausiai nemėgstamą pjesę. O gal jis buvo ypač nusistatęs prieš šią konkrečią pjesę dėl to, kad sąmoningai ar nesąmoningai suvokė Lyro ir savo paties gyvenimo istorijų panašumą? Bet geriau būtų ieškoti rakto iš kitos pusės, tai yra nagrinėti patį „Lyrą“ ir tuos jo požymius, kuriuos nutyli Tolstojus.

Ką anglų skaitytojas pastebi Tolstojaus rašinyje pirmiausia, yra tai, kad jis beveik nenagrinėja Shakespeare'o kaip poeto. Shakespeare'as laikomas dramaturgu, o jo nenuneigiamą populiarumą galima paaiškinti teatriniais triukais, teikiančiais progų pasireikšti gabiems aktoriams. Tačiau, bent jau anglakalbėse šalyse, šis argumentas neišlaiko kritikos. Kelios pjesės, kurias labiausiai vertina Shakespeare'o mylėtojai (pavyzdžiui, „Timonas Atėnietis“), retai ar apskritai nevaidinamos, o kai kurios iš

dažniausiai vaidinamų - kaip „Vasarvidžio nakties sapnas“ - yra mažiausiai mėgstamos. Tie, kuriems Shakespeare'as labiausiai patinka, vertina jį visų pirma dėl kalbos, tos „žodžių muzikos“, kurią netgi Bernardas Shaw, dar vienas priešiškas kritikas, vadina „neatsispiriama“. Tolstojus į tai nekreipia dėmesio ir, regis, nesuvokia, kad eilėraštis gali būti ypač vertingas kalbantiems ta kalba, kuria jis parašytas. Tačiau, netgi įsivaizdavus save Tolstojaus vietoje ir pažvelgus į Shakespeare'ą kaip į užsienio poetą, lieka aišku, kad kažką Tolstojus pražiūrėjo. Juk poezija ne vien tik garsas ir sąryšis tarp vaizdinių, neturintis vertės už savo kalbos ribų: jeigu būtų kitaip, kodėl kai kuriems eilėraščiams, įskaitant parašytus mirusiomis kalbomis, pasiseka peržengti sienas? Aišku, tokį lyrinį eilėraštį kaip „Rytoj šv. Valentino diena“ būtų nelengva adekvačiai išversti, tačiau daugelyje Shakespeare'o kūrinų randame kažką, ką galima apibūdinti kaip atskirai nuo žodžių egzistuojančią poeziją. Tolstojus teisus sakydamas, kad „Lyras“ kaip pjesė nėra labai gera. Ji pernelyg ištęsta ir turi pernelyg daug veikėjų ir siužeto linijų. Vienos netikusios dukters būtų visiškai pakakę, o Edgaras apskritai nereikalingas; iš tiesų pjesė turbūt pagerėtų, jeigu Glosteris su abiem savo sūnumis būtų pašalintas. Vis dėlto kažkas, tam tikra struktūra, o gal tik atmosfera pergali tas painiavas ir ištęstas vietas. „Lyra“ galima įsivaizduoti kaip lėlių spektaklį, pantomimą, baletą, seriją paveikslų. Dalis jo poezijos, turbūt pati svarbiausia dalis, glūdi siužete ir nepriklauso nei nuo kokių nors konkrečių žodžių, nei nuo gyvo vaidinimo.

Užsimerkite ir pagalvokite apie „Karalių Lyrą“ neprisimindami, jei galite, jokių dialogų. Ką regite? Bent jau aš matau didingą senolį ilgu juodu apsiaustu, banguojančiais žilais plaukais ir barzda, figūrą iš Blake'o piešinių (bet taip pat, nors ir keista, gana panašią į Tolstojų), klajojantį per audrą ir keikiantį dangų drauge su Juokdariu ir pamišėliu. Netrukus scena keičiasi, ir senolis, vis dar burnodamas, vis nieko nesuprasdamas, laiko negyvą merginą rankose, o Juokdarys kažkur toliau tabaluoja kartuvėse. Štai tokie pliki pjesės griaučiai, ir netgi čia Tolstojus nori išmesti daugelį svarbių dalykų. Jam nepriimtina audra, visai esą nereikalinga, nepriimtinas ir Juokdarys, Tolstojaus nuomone, tiesiog nuobodus įkyruolis, laidantis prasto skonio sąmojus, nereikalinga ir Kordelijos mirtis, atimanti, anot jo, iš pjesės jos moralą. Pasak Tolstojaus, ankstesnioji pjesė, „Karalius Leiras“, kurią Shakespeare'as perdirbo, „baigiasi daug natūraliau ir labiau atitinka moralinius žiūrovo poreikius negu Shakespeare'o kūrinys, nes joje Galijos karalius nugali vyresniųjų seserų vyrus, o Kordelija, užuot nužudoma, sugražina Leirą į ankstesnę padėtį“.

Kitaip tariant, tragedija turėjo tapti komedija ar gal melodrama. Abejotina, ar tragedijos prasmė suderinama su tikėjimu į Dievą: kad ir kaip ten būtų, ji nesuderinama su netikėjimu žmogaus kilnumu ir su tokio „moraliniu žiūrovo poreikiu“, kai šis jaučiasi apviltas, jeigu netriumfuoja dorybė. Juk tragiška situacija būna kaip tik tada, kai dorybė nelaimi, bet vis tiek juntama, kad žmogus yra kilnesnis nei jį sunaikinusios jėgos. Dar reikšmingiau yra tai, kad Tolstojus nemato jokios priežasties, pateisinančios Juokdario buvimą, nors Juokdarys yra neatsiejamas nuo pjesės. Jis veikia ne tik kaip koks choras, aiškindamas pagrindinį veiksma ir komentuodamas jį protingiau nei kiti veikėjai, bet ir kaip kontrastas Lyro siautėjimams. Juokdario pokštai, mįslės ir eiliuotos dainelės, jo begaliniai dūriai į didžiadvasiškus Lyro paistalus, nuo paprastų pašaipų pereinantys į melancholišką poeziją („Visus kitus titulus tu išdalijai, o šitas lydi tave nuo gimimo“), yra tarsi sveiko proto čiurkšlės, sruvenančios per visą pjesę ir primenančios, kad kažkur, nepaisant neteisybių, žiaurumų, intrigų, apgavysčių ir nesusipratimų, gyvenimas rieda savo vėžėmis.

Tolstojaus nepakanta Juokdariui leidžia įžvelgti gilesnį nesutarimą su Shakespeare'u. Tolstojus prikiša, ne visai be pagrindo, Shakespeare'ui jo pjesių neišbaigtumą, nusišnekėjimus, neįtikimus siužetus, pompastišką kalbą, tačiau iš tiesų Tolstojui turbūt labiausiai nepatinka Shakespeare'o gaivališkumas, jo polinkis gal ne tiek mėgautis, kiek domėtis pačia gyvenimo eiga. Laikyti Tolstojų moralistu, puolančiu menininką, būtų klaida. Jis niekada neteigė, jog menas kaip toks yra nedorovingas ar beprasmis, ir niekur nesakė, kad techninis meistriškumas nėra svarbus. Tačiau pagrindinis Tolstojaus tikslas paskutiniaisiais gyvenimo metais buvo siaurinti žmogaus savimonės ribas. Žmonių interesų, sąlyčio su fiziniu pasauliu ir kasdiene kova taškų turi būti ne kuo daugiau, o kuo mažiau. Literatūrą turi sudaryti nedetalizuotos ir beveik nepriklausomos nuo kalbos alegorijos. Šios alegorijos – štai kuo Tolstojus skiriasi nuo eilinio vulgaraus puritono – privalo būti meno kūriniai, tačiau neturi teikti malonumo ar skatinti smalsavimo. Mokslą taip pat reikia atskirti nuo noro smalsauti. Mokslo reikalas, anot jo, ne atrasti, kas vyksta, bet mokyti žmones, kaip gyventi. Daugelio problemų (pavyzdžiui, Dreyfuso bylos) tiesiog neverta spręsti, Tolstojus mielai palieka jas likimo valiai. Iš tiesų visa jo „pamišimų“ ar „epideminių įtaigų“ teorija, į kurią jis suplaka tokius dalykus kaip kryžiaus karai ir olandų pomėgis auginti tulpes, rodo norą laikyti daugelį žmonių veiklų tik skruzdėlių bėgiojimu šen bei ten, nepaaiškinamu ir neįdomiu. Suprantama, jam negalėjo patikti toks chaotiškas, smulkmeniškąs, padrikas rašytojas kaip Shakespeare'as. Jis reaguoja kaip irzlus senis, kamuojamas triukšmingo vaiko. „Ko tu čia taip duodiesi? Kodėl nepasėdi ramiai kaip aš?“ Tam tikru požiūriu senis teisingas, tik bėda ta, kad vaikas jaučia savo galūnes, o senis – ne. Ir jeigu senis žino, kad toks jausmas egzistuoja, tai tik padidina jo susierzinimą: jei galėtų, jis tuos vaikus pasendintų. Tolstojus turbūt nežino, ko iš tikrųjų jam trūksta Shakespeare'o kūryboje, bet suvokia, jog kažką praranda, ir yra pasiryžęs, kad ir kiti to netektų. Iš prigimties jis buvo ir valdingas, ir egoistiškas. Jau seniai suaugęs, Tolstojus supykęs kartais smogdavo savo tarnui, o vėliau, pasak jo anglo biografo Derricko Leono, „dažnai dėl mažiausios priežasties pajusdavo norą trenkti į veidą tiems, su kuriais nesutikdavo“. Tokį būdą vargu ar gali pakeisti religiniai atsivertimai, ir iš tiesų akivaizdu, kad atgimimo iliuzija gali leisti įgimtoms ydoms dar labiau suvežėti, nors galbūt ir subtilesnėmis formomis. Tolstojus įstengė išsižadėti fizinio smurto ir suvokti jo pasekmes, tačiau nepasidarė nei tolerantiškas, nei kuklus, ir, netgi nieko nežinant apie kitus jo raštus, galima įžvelgti polinkį į dvasinį priekabiavimą tik iš šio vieno rašinio.

Vis dėlto Tolstojus ne tik bando atimti iš kitų malonumą, kurio pats nejaučia. Jis tai daro, tačiau kivirčas tarp jo ir Shakespeare'o yra gilesnis. Tai kivirčas tarp religinio ir humanistinio požiūrio į gyvenimą. Čia grįžtame prie pagrindinės „Karaliaus Lyro“ temos, kurios Tolstojus nemini, nors siužetą atpasakoja gana smulkiai.

„Lyras“ yra viena iš nedaugelio Shakespeare'o pjesių, kurios yra neabejotinai apie kažką. Tolstojus pagrįstai nusiskundžia, kad galybė nesąmonių prirašyta apie Shakespeare'ą kaip apie filosofą, psichologą, „didį dorovės mokytoją“ ir pan. Shakespeare'as nebuvo sistemingas mąstytojas, jo svariiausios mintys reiškiamos neriškiai ar netiesiogiai, ir mes nežinome, ar jis rašydamas turėjo kokią „tikslą“ ir netgi kokią jam priskiriamų kūrinių dalį pats iš tiesų parašė. Sonetuose jis net nemini pjesių kaip savo nuveiktų darbų, nors lyg ir susidrovėjęs užsimena apie savo aktorystę. Visiškai galimas daiktas, kad bent jau pusę savo pjesių jis laikė niekalu ir nelabai rūpinosi nei jų tikslu, nei tikroveškumu, o tiesiog sukurdavo kažką, paprastai iš vogtos

medžiagos, kas geriau ar prasčiau susidėliodavo scenoje. Tačiau tai dar ne viskas. Pirma, kaip pats Tolstojus nurodo, Shakespeare'as turi įprotį brukti į savo personažų lūpas ne vietoje prikeriamus bendro pobūdžio apmąstymus. Dramaturgui tai nemažas trūkumas, tačiau jis nedera su Tolstojaus piešiamu Shakespeare'u - vulgariu rašeiva, neturinčiu savo nuomonės ir tik trokštančiu padaryti didžiausią išpūdį mažiausiomis pastangomis. Maža to, maždaug tuzinas jo pjesių, parašytų dažniausiai po 1600 metų, neginčijamai turi prasmę ir moralą. Jų veiksmas sukasi apie pagrindinę temą, kurią kai kada galima išreikšti vienu žodžiu. Pavyzdžiui, „Makbetas“ yra apie garbėtrošką, „Otelas“ - apie pavydą, o „Timonas Atėnietis“ - apie pinigus. „Lyro“ tema yra atsižadėjimas, ir tik apsimetęs aklu gali nesuprasti, ką Shakespeare'as sako.

Lyras atsižada sosto, tačiau tikisi, kad visi ir toliau elgsis su juo kaip su karaliumi. Jis nesupranta, kad kai atsisakys valdžios, kiti žmonės pasinaudos jo silpnumu; taip pat, kad tie, kurie labiausiai jam pataikauja, t. y. Regana ir Gonerilė, bus kaip tik tie, kurie stos prieš jį. Kai Lyras pamato, kad nebegali priversti žmonių paklusti jam kaip anksčiau, jį apima įniršis, kurį Tolstojus apibūdina kaip „keistą ir nenormalų“, bet kuris iš tikrųjų visiškai atitinka jo charakterį. Pamišime ir neviltyje galima išvelgti dvi nuotaikas, vėlgi gana suprantamas jo naujoje padėtyje, nors viena jų gal iš dalies padeda skelbti paties Shakespeare'o nuomonės. Pirmoji - šleikštulys, kai Lyras gailisi buvęs karaliumi ir pirmąkart suvokia formalaus teisingumo ir vulgarios moralės sugedimą. Antroji - bejėgis įsiūtis, kai vaizduotėje keršija tiems, kurie jį nuskriaudė. „Kad tūkstantis velnių pasmeigtų jas iešmais, įkaitintais lig raudonumo!“⁵ ir:

- Puiki mintis!

Žirgų kanopas veltiniu aprišus,

Iš pasalų prisėlint prie žentų

Ir kirst, kirst, kirst, kirst, kirst, kirst!

Tiktai pabaigoje blaiviai protaudamas Lyras suvokia, kad valdžia, kerštas ir pergalė nieko neverti:

Ne, ne, ne, ne! Kalėjiman greičiau!

<...>

Patūnosim tame akmens narve,

Kol liausis grumtis dėl valdžios didieji,

Kurių galia nepastovi ir mainos

Kartu su mėnuliu.

Tačiau kai padaro šį atradimą, jau per vėlu, nes jo ir Kordelijos mirtys jau nulemtos. Štai tokia istorija, ir, pripažįstant šiokią tokią pasakojimo negrabumą, tai labai gera istorija.

Bet argi ji nėra keistai panaši į paties Tolstojaus istoriją? Tarp jų yra panašumo, kurio

neįmanoma nepastebėti, nes pats išpūdingiausias įvykis Tolstojaus, kaip ir Lyro, gyvenime buvo garsusis bereikalingas atsižadėjimas. Senatvėje Tolstojus atsisakė savo dvaro, titulo ir teisių į savo kūrinius ir pamėgino – nuoširdžiai pamėgino, tik nesėkmingai – pabėgti iš savo privilegijuoto luomo ir gyventi valstiečio gyvenimą. Tačiau dar daugiau panašumo yra tame, kad Tolstojus, kaip ir Lyras, vadovavosi klaidingais motyvais ir negavo tokių rezultatų, kokių tikėjosi. Pasak Tolstojaus, kiekvieno žmogaus tikslas yra laimė, o laimę galima pasiekti tik vykdant Dievo valią. Tačiau vykdyti Dievo valią reiškia atmesti visus žemiškus malonumus, siekius ir gyventi tiktai kitiems. Todėl galiausiai Tolstojus atmetė pasaulį vildamasis, kad tai padarys jį laimingesnį. Bet kas užginčys, kad paskutiniaisiais metais Tolstojus *nebuvo* laimingas? Priešingai, jo vos neišvarė iš proto elgesys tų žmonių, kurie persekiojo jį kaip tik dėl to atsižadėjimo. Kaip ir Lyras, Tolstojus nebuvo nuolankus ir ne itin išvalgiai sprendavo apie žmones. Kad ir dėvėdamas valstietišką palaidinę, buvo linkęs kartkarčiais prisiminti aristokratiškas manieras ir netgi turėjo du vaikus, kuriais pasitikėjo ir kurie galiausiai stjo prieš jį, nors, žinoma, ne tokiu pritrenkiančiu būdu kaip Regana ir Gonerilė. Tolstojaus perdėtas pasibjaurėjimas seksualumu taip pat labai panašus į Lyro. Tolstojaus pastaba, kad vedybos yra „vergija, persisotinimas, atstūmimas“, kad jos verčia taikstyti su „bjaurastim, nešvara, smarve, skauduliais“, siejasi su gerai žinomu Lyro protručiu:

Dievams jos tepriklauso iki juostos,

O apačia – šėtono naguose.

Ten – pragaras, ten – tamsybės, ten – sieros duobė;

Liepsna, smarvė, kančios, pražūtis.

Ir nors Tolstojus negalėjo numatyti to, kai rašė esė apie Shakespeare'ą, netgi jo paties gyvenimo pabaiga, kai netikėtai ir neplanuotai pabėgo iš namų, lydymas tik ištikimos dukters, ir mirė trobelėje, svetimame kaime, kažkuo šmėkliškai primena „Lyrą“.

Žinoma, negalima manyti, kad Tolstojus suvokė šį panašumą arba būtų pripažinęs jį, jei šis būtų buvęs jam nurodytas. Tačiau jo požiūrį į šią pjesę turbūt nulėmė jos tema. Valdžios atsižadėjimas, žemės išdalijimas – tai dalykai, dėl kurių Tolstojus turėjo pagrindo giliai išgyventi. Turbūt dėl to jį labiau papiktino ir sujaudino Shakespeare'o peršamas moralas – labiau, nei jis būtų papiktinęs kitoje pjesėje, pavyzdžiui, „Makbete“, ne taip artimai susijusioje su jo paties gyvenimu. Bet koks gi iš tiesų „Lyro“ moralas? Akivaizdu, kad jų yra du, vienas aiškiai pasakytas, kitas numanomas iš pasakojimo.

Shakespeare'as iš pradžių teigia, kad atsižadėjęs valdžios prisišauki puolimą. Tai nereiškia, kad visi stos prieš tave (Kentas ir Juokdarys palaiko Lyrą nuo pradžios iki galo), bet labai tikėtina, kad *kas nors* stos. Jei nusviesi savo ginklus, kas nors, ne toks garbingas, juos pakels. Jei atsuksi kitą skruostą, gausi smarkesnę smūgį nei per pirmąjį. Taip atsitinka ne visada, bet to reikia laukti, ir nederą skūstis, jeigu išties taip atsitinka. Antrasis smūgis yra, taip sakant, antrojo skruosto atsukimo dalis. Todėl pirmasis yra prasčiokiškas, blaivus Juokdario moralas: „Neatsižadėk valdžios, neatiduok savo žemių.“ Bet yra ir kitas. Shakespeare'as jo niekur nesuformuluoja, ir

nelabai svarbu, ar pats šį moralą visiškai suvokia. Tas moralas slypi istorijoje, kurią galiausiai sukūrė ar perdirbo pritaikydamas savo tikslams. Štai jis: „Atiduok žemes, jeigu nori, bet taip darydamas nesitikėk tapti laimingas. Tikriausiai ir nebūsi laimingas. Jei gyveni dėl kitų, privalai gyventi *dėl kitų*, o ne aplinkiniu keliu siekti privilegijų sau.“

Aišku, kad nė viena šių išvadų negalėjo patikti Tolstojui. Pirmoji reiškia paprasčiausią žemišką egoizmą, nuo kurio jis nuoširdžiai bandė pabėgti. Kita kertasi su Tolstojaus troškimu turėti ir ožką sveiką, ir vilką sotų, t. y. sunaikinti savo paties egoizmą ir taip laimėti amžiną gyvenimą. Žinoma, „Lyras“ nepropaguoja altruizmo. Jis tik parodo, kas atsitinka, kai aukojiesi dėl savanaudiškų paskatų. Shakespeare'as buvo gana atsidavęs žemiškiems dalykams, ir jei jis būtų priverstas palaikyti kurią nors pusę savo pjesėje, ko gero, labiau prijaustų Juokdariui. Tačiau Shakespeare'as bent jau suprato visą problemą ir traktavo ją tragedijos lygmeniu. Blogis nubaudžiamas, bet dorybė neatlyginama. Vėlesniųjų Shakespeare'o tragedijų moralė nėra religinė bendriausiu požiūriu ir tikrai ne krikščioniška. Tik dviejų – „Hamleto“ ir „Otelo“ – veiksmas galbūt vyksta krikščioniškoje eroje, ir net jose, išskyrus šmėklos kvailiojimus, nėra jokių užuominų apie „kitą pasaulį“, kur visokios skriaudos bus atitaisytos. Visos šios tragedijos grindžiamos humanistine prielaida, kad gyvenimą, nors ir kupiną sielvarto, verta gyventi ir kad Žmogus yra kilnus padaras – nuomonė, kuriai Tolstojus senatvėje nepritarė.

Tolstojus nebuvo šventasis, bet labai stengėsi juo patapti, ir kriterijai, pagal kuriuos jis vertino literatūrą, buvo nepasaulietiški. Svarbu suprasti, kad šventasis nuo paprasto žmogaus skiriasi ne mastu, o rūšimi. Kitaip tariant, antrasis negali būti laikomas netobula pirmojo forma. Šventasis, bent jau Tolstojaus šventasis, nesiekia pagerinti žemiškojo gyvenimo, atvirksčiai, mėgina jį užbaigti ir jo vietą užpildyti kažkuo kitu. Tai akivaizdžiai patvirtina teiginys, kad celibatas yra „aukštesnis“ negu vedybos. Tolstojus iš esmės sako, kad jeigu tik mes nustotume daugintis, kovoti, grumtis ir džiaugtis, jei įstengtume atsikratyti ne tik savo nuodėmių, bet ir viso kito, kas riša mus prie žemės paviršiaus, įskaitant meilę, tada tas visas skausmingas procesas užsibaigtų ir ateitų dangaus karalystė. Bet normalus žmogus nenori dangaus karalystės: jis nori, kad gyvenimas žemėje tęstųsi. Ir ne vien dėl to, kad žmogus „silpnas“, „nuodėmingas“ ir trokšta „gerai gyventi“. Daugelis patiria nemaža gyvenimo smagumą, tačiau, atsižvelgus į viską, gyvenimas yra kančia, ir tikrai labai jauni arba labai kvaili mano kitaip. Galiausiai būtent krikščioniškas požiūris yra savanaudiškas ir hedonistinis, nes juo siekiama vieno – palikti skausmingą žemiškojo gyvenimo kovą ir rasti amžiną ramybę kokiam nors danguje arba nirvanoje. Humanistiniu požiūriu, kova turi tęstis, o mirtis yra gyvenimo kaina. „Žmogui reikia mirties, kaip ir gimimo, kantriai laukt. Svarbu subręsti“ – tai ne krikščioniškas nusiteikimas. Dažnai atrodo, kad tarp humanisto ir tikinčiojo sudarytos paliaubos, tačiau iš tikrųjų jų požiūriai nesutaikomi: privalu pasirinkti šį pasaulį ar aną. Ir didžioji dauguma žmonių, jeigu jie supranta problemą, pasirinktų šį pasaulį. Jie pasirenka tuomet, kai toliau dirba, dauginasi ir miršta, užuot varžę savo veiklą dėl kažkur esančio naujo egzistencijos tarpsnio.

Apie Shakespeare'o religinius įsitikinimus žinome ne per daugiausia, o iš jo raštų nelengva būtų įrodyti, kad apskritai tų įsitikinimų turėjo. Šiaip ar taip, jis nebuvo ir nebus šventasis: Shakespeare'as buvo žmogus ir kai kuriais požiūriais nelabai geras. Pavyzdžiui, jam patiko šlietis prie turtingųjų bei galingųjų ir meilikauti jiems tiesiog

vergiškai nuolankiai. Atsargiai, jei nesakytume bailiai, reikšdavo nepopuliarias nuomones. Beveik niekad neleidžia garsinti priešvalstybinių ar skeptiškų minčių tiems personažams, su kuriais dramaturgą būtų galima sutapatinti. Visose pjesėse išvalgūs socialiniai kritikai, žmonės, kuriems masiniais paklydimais akių neapdumsi, yra juokdariai, niekšai, pamišėliai arba asmenys, apsimetę bepročiais ar sergantys masine psichoze. „Lyras“ – tai pjesė, kurioje ši tendencija ypač ženkli. Joje nemaža užslėptos socialinės kritikos – ko Tolstojus neižiūrėjo – tačiau ją visada išsako Juokdarys, Edgaras, kai vaizduoja beprotį, arba Lyras per pamišimo priepuolius. Būdamas blaivaus proto, Lyras jokių išvalgų neskelbia. Ir vis dėlto vien tai, kad Shakespeare'as turėjo griebtis šių gudrybių, rodo, kaip toli siekė jo mintys. Jis negalėjo susilaikyti nekommentavęs beveik visko, nors tai darydamas užsidėdavo kaukes. Jei esi skaitęs Shakespeare'ą dėmesingai, turbūt nepragyvensi nė dienos nepacitavęs jo, nes nedaug tėra svarbių temų, kurių dramaturgas nesvarsto ar bent nepamini tai šen, tai ten – nesisteningai, bet pamokomai. Netgi nerišlūs pašmaikštavimai, kurių gausu visose jo pjesėse – kalambūrai ir mišlės, vardų sąrašai, „reportažų“ nuotrupos, kaip, pavyzdžiui, pasiuntinių pokalbis „Henrike IV“, nešvankūs juokai, išlikę užmirštų baladžių fragmentai – yra per kraštus besiliejančio gyvybingumo padariniai. Shakespeare'as nebuvo nei filosofas, nei mokslininkas, tačiau jam netrūko smalsumo, jis mylėjo žemę ir gyvenimo vyksmą, kas, dar sykį pakartosime, nėra tas pat, kaip noras pramogauti ir kiek galima ilgiau likti gyvam. Žinoma, Shakespeare'as išliko ne dėl savo vertingų minčių, ir galbūt niekas neprisimintų jo kaip dramaturgo, jei jis nebūtų buvęs ir poetas. Įspūdingiausia mums jo kalba. Kaip didžiai patį Shakespeare'ą žavėjo žodžių muzika, galima suprasti iš Pistolio kalbų. Tos kalbos dažniausiai beprasmiškos, bet, paimtos atskirai, tai puikios retorinės eilės. Matyt, skambių nesąmonių žiupsniai („Tegu patvinsta upės ir šėtonai kaukia, ieško peno“ ir pan.) nuolat savaimė rasdavosi Shakespeare'o prote, tad reikėjo sukurti galintį juos panaudoti pusprotį personažą.

Tolstojaus gimtoji kalba buvo ne anglų, todėl nevalia jo kaltinti dėl to, kad nejaudina Shakespeare'o eilės, ar netgi dėl to, kad atsisako pripažinti neeilinį Shakespeare'o kaip žodžių meistro talentą. Bet Tolstojus taip pat būtų atmetęs nuomonę, kad poezija gali būti vertinama dėl jos struktūros, t. y. vertinama kaip tam tikra muzika. Jeigu Tolstojui kažkaip būtų buvę įrodyta, kad jo visas Shakespeare'o iškilimo aiškinimas yra klaidingas, kad bent jau angliškai kalbančiame pasaulyje Shakespeare'o populiarumas yra tikras, kad vien jo meistriškas skiemens prie skiemens dėliojimas teikė didelį malonumą daugeliui anglakalbių kartų – viso to Tolstojus nebūtų laikęs Shakespeare'o nuopelnu, o atvirkščiai. Tai būtų buvęs dar vienas nereliginis, žemiškos Shakespeare'o ir jo gerbėjų prigimties įrodymas. Tolstojus būtų pasakęs, kad poeziją reikia vertinti pagal jos prasmę ir kad viliojantys garsai tik padeda melagingai prasmei praslysti nepastebėti. Visuose lygmenyse ta pati problema – šis pasaulis priešais aną, o žodžių muzika yra kažkas, kas priklauso šiam pasauliui.

Dėl Tolstojaus, kaip ir dėl Gandhi'o, asmenybės visada buvo reiškiamas tam tikrų abejonių. Tolstojus nebuvo vulgarus veidmainis, kaip tvirtino kai kurie, ir turbūt būtų dar labiau aukojęsis, jeigu jam nebūtų nuolat trukdę jį supantys žmonės, ypač žmona. Bet, kita vertus, pavojinga spręsti apie tokius asmenis kaip Tolstojus iš jų mokinių liudijimų. Visada yra galimybė – iš tiesų tikimybė – kad jie vieną egoizmo formą tik pakeitė kita. Tolstojus atsižadėjo turtų, šlovės ir privilegijų; atsisakė smurto visais jo pavidalais ir buvo pasirengęs dėl to kentėti; tačiau nelengva patikėti, kad jis atsisakė prievartos principo ar bent jau noro priversti kitus. Yra šeimų, kur tėvas sako vaikui:

„Jeigu vėl taip pasielgsi, gausi per ausį“, o motina pilnom ašarų akim apkabins vaiką ir meiliai sumurmės: „Na, mielas, argi gerai taip elgtis su mamyte?“ Ir kas pasakys, kad antrasis būdas ne toks tironiškas kaip pirmasis? Tikrai svarbus skirtumas yra ne tarp smurto ir nesmurtinių veiksmų, o tarp galios troškimo ir jos atsisakymo. Yra žmonių, įsitikinusių, kad ir kariuomenė, ir policija yra blogos, bet kur kas netolerantiškesnių ir labiau inkvizitoriškų savo pažiūrom negu normalūs žmonės, manantys, jog tam tikromis aplinkybėmis būtina naudoti smurtą. Pirmieji nesakys kam nors: „Daryk tą ir aną, kitaip pakliūsi į kalėjimą“, bet, jei tik galės, įsigaus į kito smegenis ir kuo smulkiausiai diktuos jam savo mintis. Tokios politinės srovės kaip pacifizmas ir anarchizmas, iš pirmo žvilgsnio visiškai išsižadančios valdžios, tik skatina šį proto polinkį. Nes jeigu priimate pažiūras tų, kurie, regis, neturi nieko bendra su įprastine nešvaria politika, – pažiūras, iš kurių negalite tikėtis jokios materialinės naudos, argi tai nereiškia, kad jūs – teisuolis? Ir kuo jūs teisesnis, tuo aiškiau, kad visus kitus reikia priversti galvoti taip pat.

Jeigu tikėtume tuo, ką Tolstojus sako savo rašinyje, jis niekada neižvelgė jokių Shakespeare'o pranašumų ir visada apstulbdavo sužinojęs, kad jo kolegos Turgenevas, Fetas ir kiti mano kitaip. Galima neabejoti, kad prieš dvasinį atgimimą Tolstojaus išvada būtų buvusi tokia: „Tau patinka Shakespeare'as, man – ne. Ir liaukimės ginčytis.“ Vėliau, kai suvokimas, kad pasaulis už genį margesnis, apleido Tolstoju, jis ėmė laikyti Shakespeare'o raštus pavojingais sau. Kuo labiau žmonės žavėsis Shakespeare'u, tuo mažiau jie klausys Tolstojaus. Todėl niekam nevalia gėrėtis Shakespeare'u, kaip kad nevalia gerti alkoholi ar rūkyti tabaką. Teisybė, Tolstojus netrukdytų jiems to daryti jėga. Jis nereikalauja, kad policija konfiskuotų kiekvieną Shakespeare'o kūrinių egzempliorių. Bet kur galėdamas padrabstys Shakespeare'ą purvais. Pabandys išsiskverbti į kiekvieno Shakespeare'o mylėtojo galvą ir užgniaužti jo pomėgį visais būdais, kokius tik gali sugalvoti, įskaitant ir – kaip parodyčiau Tolstojaus rašinio santraukoje – argumentus, kurie yra priešaringi ir netgi vargu ar garbingi.

Tačiau galų gale įdomiausia tai, kiek mažai šie argumentai turi reikšmės. Kaip minėjau anksčiau, Tolstojaus rašinio ar bent jau pagrindinių jo teiginių atremti neįmanoma. Nėra tokių įrodymų, kuriais būtų galima apginti eilėraščių. Jis apsigina pats išlikdamas arba yra neapginamas. Ir jeigu šis išbandymas veiksmingas, manau, kad Shakespeare'o byloje nuosprendis turi būti „nekaltas“. Kaip ir visi kiti rašytojai, Shakespeare'as anksčiau ar vėliau bus užmirštas, tačiau nepanašu, kad jam kada nors būtų pateiktas sunkesnis kaltinimas. Tolstojus turbūt buvo labiausiai garbinamas savo amžiaus literatas ir tikrai ne pats prasčiausias eseistas. Trokšdamas pasmerkėti Shakespeare'ą, jis sutelkė visas savo pajėgas, nelyginant visas vienu metu griaudėjančias karo laivo patrankas. Ir kas iš to? Praėjus keturiasdešimčiai metų, Shakespeare'as tebėra nė kiek nenukentėjęs, o iš bandymo jį sutriuškinti neliko nieko, tik pageltę brošiūros puslapiai, kuriuos vargu ar kas yra skaitęs ir kurie būtų užmiršti, jeigu Tolstojus nebūtų buvęs dar ir „Karo ir taikos“ bei „Anos Kareninos“ autorius.

1947

1 Williamas Hazlittas (1778–1830) – anglų literatūros tyrinėtojas.

2 Georgas Brandesas (1842–1927) – literatūros istorikas.

3 Georgas Gottfriedas Gervinusas (1805-1871) - vokiečių istorikas ir politikas.

4 George'as Warwickas Deepingas (1877-1950) - anglų rašytojas.

5 Šią ir kitas citatas iš „Karaliaus Lyro“ vertė Antanas Danielius.